

Олеся Місінкевич

КОНЦЕПТ КУЛЬТУРИ ЯК ОДИНИЦЯ МЕНТАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Розглянуто особливості вербалізації концептів культури як носіїв ментальної інформації у мовній картині світу.

Ключові слова: *концепт культури, мовна картина світу, ментальна одиниця.*

Мовознавчі дослідження кінця ХХ – початку ХХІ століття спрямовані на розширення міжгалузевих зв'язків, на обґрунтування так званого “лінгвістичного експансіонізму” (О. Кубрякова), який виявляється в активізації інтегративно-диференційних процесів у мові та культурі, у зв'язку лінгвістики з іншими сферами знання й духовної діяльності людини.

Зосередження уваги мовознавців на дослідженні вербального наповнення концептуальної мовної картини світу сприяє розширенню уяви про структурно-семантичний обсяг національної мови, висуває когнітивний аспект на перший план в осмисленні історичного досвіду нації. Довкілля, внутрішній світ людини, всесвіт у їхньому конкретному знаковому виявах нині стають об'єктом когнітивної лінгвістики, якій підпорядковані власне лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний підходи щодо аналізу складників феномена культура.

Лінгвокогнітивний підхід уможливує вивчення концепту як одиниці ментальної мовної інформації, яка забезпечує “вихід у концептосферу соціуму” (О. Кубрякова, В. Телія, Т. Вендіна, А. Вежбицька, В. Іващенко, В. Русанівський та ін.), а семантико-когнітивний метод як його компонент стає інструментом дослідження у напрямку від семантики мови до концептосфери та забезпечує реалізацію наукових завдань з опертям на такі поняття: “мовна картина світу”, “концептуальна картина світу”, “концепт культури”.

Метою цього дослідження є виявлення основних властивостей концепту культури як ментальної одиниці, способів включення його у мовну картину світу.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

1) визначити концептуальні ознаки, що становлять наповнення концепту культури у мовній картині світу;

2) з'ясувати спільне у підходах до розуміння концепту культури.

Вивчення концептів культури в українському мовознавстві закономірно пов'язується з лінгвістичним аналізом текстів (О. Потєбня, І. Білодід, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, А. Мацько, А. Лисиченко, А. Мойсієнко, Н. Слухай та ін.), праці українських мовознавців такого спрямування забезпечили створення передумов розуміння тексту як мовно-естетичної структури, яка репрезентує культуру за допомогою мовних знаків, що потребує пояснення, тлумачення, зіставлення їх внутрішньоформних якостей з іншими ознаками, виявлення їх характерних загальних та індивідуально-авторських особливостей.

Мовна картина світу як лінгвально модельована сума інтелектуальних уявлень народу про буття є важливим компонентом національної культури, оскільки виступає уособленням чуттєвого відображення, світосприймання крізь призму раніше нагромадженого досвіду і його творче переосмислення. Як висловився Г. Колшанський, “...у мові знаходить відображення безкінечне розмаїття умов, у яких людина здобувала знання про світ – природні особливості народу, його суспільний устрій, історична доля, життєва практика – усе те, що в трасмутаційному вигляді, набуваючи символізму, є предметом національної культури...” [1, с. 5–6].

Згідно з дотримуваною у науковій розвідці позицією, мовна картина світу – це підсистема концептуальної картини світу. Основними одиницями концептуальної картини світу є концепти, що об'єднують образи, поняття, уявлення, настанови й оцінки, втілені в мові за допомогою різних мовних одиниць, насамперед слів і словосполучень.

Національно-мовна свідомість формує найглибші пласти картини світу, причому засобами різних мов по-різному змодельовано навколишній світ, створено моделі конкретних національних культур. Тобто мова слугує національно-специфічним засобом її моделювання, своєрідного бачення і вираження. Таке розуміння співвідношення мови, свідомості і культури має важливе методологічне значення.

У цьому зв'язку В. Жайворонок наголошує, що мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави вважати мовну одиницю концептом культури. Пізнаючи і членуючи об'єктивний світ, людина не лише називає (іменує) окремі його реалії, а й осмислює їх у слові, тому постає потреба говорити не просто про слова, а про мовні одиниці – концепти культури (етнокультури), народжені історико-культурною свідомістю народу. Отже, концепт наділений не лише власне лінгвістичною, а й культурною інформативністю, тобто у ньому простежуємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення, або культурні сугестії речі, виражені у слові [8, с. 10–11]. Саме таке розуміння концепту відповідає завданням нашої розвідки, його ми й використовуємо як основне.

Співзвучною з попередньою є думка Ю. Степанова, який вважає, що концепт – основний осередок культури в ментальному світі людини; “жмуток” уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань [8, с. 11]. Отож це явище культурологічне і водночас психологічне, зумовлене соціолінгвістичними чинниками. У концепті простежуємо такі визначальні ознаки, як вихідна форма (власне “внутрішня форма” самої назви), концентровано представлена історія; сучасні асоціації, оцінки тощо; тому-то йдеться не лише про основну константу (або константи) як провідну ознаку концепту, а й про додаткові, супровідні його ознаки.

Виокремлюючи концепт як одиницю культури, С. Воркачов диференціює основні підходи до лінгвістичного розуміння концепту лише з огляду на його інтерпретацію як семантичного (смиислового) утворення. Він пропонує розуміти концепт як одиницю колективного знання / свідомості (що скеровує до вищих духовних цінностей), яка має мовне вираження й етнокультурну специфіку [4, с. 47].

Н. Слухай у дослідженнях сучасних лінгвістичних теорій концепту як мовно-культурного феномена акцентує увагу на вимірах, ознаках та компонентах концепту, за якими дослідники його описують. Зосереджує увагу на системно-мовному, денотативному та сигніфікативному підходах. Перший полягає в осмисленні концепту в єдності його системно-мовних вимірів за осями синтагматички, парадигматики та асоціативних зв'язків крізь призму типових пропозицій як лінгвістичних моделей ситуацій (Г. Джинджолія), другий – передбачає посилену увагу до опису позамовного корелята пропозиції / ситуації, що дасть змогу коректно використовувати концепти (О. Кошелєв), третій – осмислення концепту через аналіз його сигніфікативного поля [9, с. 25].

Осмислення теоретичних засад структурно-семантичного аналізу дозволило стверджувати, що компоненти мовної картини світу по-різному моделюються в національних культурах, відображають співвідношення мови, свідомості та культури, узагальнюють мовно-естетичну інформацію, сконденсовану в них як у вербалізованих концептах культури. Це уможливує розмежування в семантичній структурі одиниці мови концептуального ядра, семи, лексичного значення, виокремлення у вербалізованих концептах культури образного компонента, співвідношення їх із символом, архетипом, міфологемою.

Висвітлення смислу етнічної репрезентації концепту “культура” потребує виявлення та інтерпретації лінгвокогнітивного та лінгвокультурологічного змісту вербалізованих концептів культури. Вони виступають об'єктивною формою суб'єктивного відображення змістового наповнення культури. Ці одиниці є вмістилищем культурологічного змісту, що співвіднесений із мовним образом світу та національно-мовною картиною світу.

Отже, концепт культури – це інтегральне утворення, для якого відмінності між “одиницями опонентів” стають нерелевантними.

У сучасній лінгвістиці термін “концепт” розглядають двояко. У вузькому розумінні “концепт” прирівнюють до понятійного компонента значення слова, яке дослідники називають по-різному: денотат, десигнат, сигніфікат, лексичне поняття, референт; у широкому – термін “концепт” використовують у зв'язку з когнітивним підходом до мовних знаків. У такому розумінні концепт трактують як “різносубстрактну одиницю оперативної свідомості” або термін, що пояснює одиниці ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості тієї інформаційної структури, яка відображає значення і досвід людини.

Концепт – оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, віддзеркаленої в людській психіці. Причому інформація цієї одиниці картини світу може містити відомості і про об'єктивний стан речей у світі, і про уявлюваний світ. Останнє передбачає звернення до тих смислів, які народжуються в поетичному, уявлюваному світі, до інформації про те, що індивід знає, думає, уявляє про об'єкти світу. Саме за такого підходу у визначення концепту вводять власне лінгвістичні, психологічні й культурологічні параметри. З цих позицій концепт визначають як “згусток культури” у свідомості людини: те, у вигляді чого культура стає складником ментального світу людини.

Загальнолюдський поняттєвий універсум охоплює специфічні для тієї чи тієї культури аспекти світосприймання. У центрі мікро- чи макрокосмосу перебуває людина як розумна істота та її уявлення про середовище, у якому вона існує (зовнішній, реальний світ), а та-

кож про саму себе як вмістилище внутрішнього, ірреального світу. При цьому людина виступає і як індивід, і як суспільний феномен.

Народ, еволюційно детермінована етнічна єдність, формує особливу світоглядну модель буття, що визначає інтелектуальні потенції та межі, у яких етнос здатний до перспективного історичного розвитку. І загальні, і специфічні форми інтелектуального пізнання, властиві людській природі, вербалізовані.

Зауважимо, що кожен етнос у своєму розвитку проходить певні історичні періоди. У сучасних дослідженнях етнічної історії людства виокремлюють дві фази. Перша – фаза етнічної категорії, за якої місцева ідентичність родового клану певного регіону перевищує відчуття солідарності й спільної історичної пам'яті, друга – фаза етнічної спільності, з якою пов'язані такі атрибути, як групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційних елементів спільної культури, зв'язок з “рідним краєм” тощо. Дослідники аргументовано доводять, що від періоду Трипілля культура українців етнічно визначена. Такої тягlosti української етнічної культури не було б, якби не існувало історії самого українського етносу з тих прадавніх індоєвропейських часів [14, с. 188]. У цьому зв'язку цілком слушною є думка швейцарського вченого К.-Г. Юнга, що “у колективному несвідомому утримується весь духовний спадок людської еволюції, що відродився у структурі мозку кожного індивідуума” [5, с. 165]. Мовну самосвідомість нації та етносу можна подати як сукупність чотирьох компонентів (мова – словесність – культура – самосвідомість), характерних для всіх націй та етносів. Найголовнішим компонентом у цій ієрархії є національна (етномовна) свідомість.

Тісний взаємозв'язок мови етносу й етносу (нації) не лише багатократно декларований, а й самоочевидний: адже навіть саме існування кожної з цих реалій поза іншими неможливе. Саме мова, яка є водночас і знаряддям, і продуктом духовної діяльності людей, і матеріальним носієм міжсуб'єктної інформації, що інтегрує духовну діяльність людини в поле духовної діяльності етносу, лежить в основі цього нерозривного зв'язку.

Таке розуміння взаємозв'язку мови й етносу простежується у багатьох мовознавчих працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, Л. Масенко, аналізуючи працю Р. Кіся “Мова, думка і культурна реальність”, констатує, що провідною ідеєю автора є теза про визначальну роль живого процесу спілкування у сформовано етнічної культури [11, с. 12–13].

Зв'язок між мовою і культурою, як серйозну лінгвістичну проблему, розглядав В. фон Гумбольдт (1985) [6].

У “Нарисах з етно- та соціолінгвістики” зазначено, що кожне слово утворює багатовекторне асоціативно-змістове поле, перебуваючи ніби в центрі багатовимірного гіперпростору й пов'язуючи різні сфери духовної діяльності людини, що й забезпечує ймовірнісний характер, індивідуальну неповторність, самотність і надлогічність духовної творчості кожної людини [13, с. 32–33].

Отож можна стверджувати, що асоціативно-змістові поля слів, поєднуючись у складну розгалужену систему, утворюють своєрідне концептуальне макрополе мовної ментальності етносу, в просторі якого й відбувається його (етносу) духовна діяльність, формується етномовна свідомість.

Дефініція терміна “етномовна свідомість” уявляється як усвідомлення нацією своєрідності, неповторності своєї мови як етнокультурної цінності, матеріального репрезентанта національної літератури, менталітету народної філософії і водночас як відносно самостійного інгредієнта культури [12, с. 160]. На певному етапі розвитку культури й науки нації етномовна свідомість, втілена в етномовні концепції, концептуалізується. З цього погляду можемо виокремити три мовні функції:

1. Етноідентифікаційна – розпізнання представника своєї спільноти за мовою як першою зовнішньою ознакою етнопонаціональності. Мова стає символом, захистом групової єдності.

2. Етнодиференційна – розпізнання за мовою людини, яка не належить до цієї етнічної спільності. Ця функція унеможлиблює спілкування з “чужинцем” або обмежує його побутовою сферою, блокуючи вихід на глибинно-психічну чи високодуховну, тобто культурну сферу.

3. Національно-маніфестаційна функція (“символічна”, демонстративна) – акцентування, підкреслена демонстрація за допомогою мови своєї належності до певного етнокультурного простору.

Названі функції впливають з етнопонаціональної свідомості національної особистості. Вони реалізуються через розуміння вартостей своєї мови, через концептуалізацію цього розуміння [12, с. 161].

Висвітлення смислу етнічного навантаження концепту потребує залучення широкого набору додаткових щодо значення слова-поняття показників смислу, семантичних конотацій, асоціативних, аксіологічних та інших параметрів, які лише у своїй сукупності дають змогу наблизитися до смислу концепту. Художній або поетичний твір якраз і створює умови виявлення широкого спектра відтінків, співзначень, трансформованих і переосмислених понять, що ускладнюються тими ж таки асоціаціями й оцінками. Письменник (поет), якщо він справді виразник народних ідеалів, передає – свідомо чи несвідомо – властиві не лише йому уявлення про смисл концепту, а й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнона-

родного розуміння концептуальних понять. У цьому сенсі звернення до художніх текстів, якими є твори поетів-неокласиків, забезпечує внутрішню глибинну характеристику концепту, його, можливо, приховані, підсвідомі або несвідомі архетипні підвалини. Побачити в узагальнених категоріях своє, рідне, національно зумовлене, історично окреслене, осмислене у вимірах часу, перейнятися духом народних прагнень і сподівань з орієнтуванням на сучасні процеси національного відродження означає спрямувати опис концептуальних засад духовності у річище національної культури, національної мови.

Беручи до уваги визначення концепту Ю. Степанова, В. Карасика, О. Кубрякової, А. Вежицької та інших науковців, можемо стверджувати, що всі дослідники так чи так доходять до одного висновку: концепт є культурно значущою одиницею ментального рівня, яка в певній системі (картині світу) виконує роль стрижневого елемента, а в розгляді певної спільноти стає етномовною одиницею. Тому вважаємо цілком виправданим вживання терміна “концепти історико-культурної свідомості” (В. Жайворонок), оскільки це не просто слово-знак, а мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом, які здебільшого і функціонують у культурних контекстах та позначені образністю й етносимволікою [8]. Розширюючи таке визначення, Р. Кісь вживає термін “лінгвокультурні концепти” як “етнокультурні компоненти слова”, що “заряджені” смисловою специфікою структур життєдіяльності етносу, його окремих груп (від систем “modus operandi” щодо знарядь та інших артефактів аж до стійких інтерпретаційних, оцінкових моделей і фонових знань) [10, с. 64].

Вивчення картини світу здійснено, відповідно, тільки в логічному взаємозв'язку з етнічною картиною світу. Носієм цієї картини світу є етнос, її елементами є концепти і концептні конфігурації, а її експонентом слугує етнічна мова (насамперед, її лексика). Отож, знання про світ, зафіксовані в мові конкретної мовної спільноти, утримують і її багатий національно-культурний досвід. Це означає, що кожна мова утворює властиву тільки їй етносферу. Цю думку обстоювали В. фон Гумбольдт, О. Потебня, А. Щерба, Д. Овсянко-Куликовський, Н. Комлев, Ж. Соколовська та ін. Дослідники вважають, що національно-мовний образ світу виражається на різних мовних рівнях, але найповніше – у лексико-семантичній та синтаксичній системах мови, про що свого часу В. фон Гумбольдт зазначав: “Сума всіх слів, мова – це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини” [7, с. 12].

Культура онтологічно така ж динамічна, як і мова, її потрібно вивчати, враховуючи її сутність. Упродовж ХХ століття у лінгвістиці розвивалася семіотична методологія. Визначено, що мова є лише однією зі знакових систем, що ними послуговується людство. Культура також пов'язана з духовною діяльністю людини і через те не можлива без знакової системи. Ця семіотична спорідненість важлива для методології: вона дає змогу застосовувати однакову інструментарій у дослідженні мови і культури [2, с. 25]. Саме тому Б. де Куртене наголошував, що, вивчаючи навіть найпростіші процеси, які відбуваються у мові, варто враховувати силу несвідомого узагальнення, за допомогою якого народ, людство описує явища свого духовного життя згідно з відомими загальними категоріями [3, с. 16].

Метою лінгвістики і семіотики майбутнього, на думку Р. Якобсона, є аналіз семантичних примітивів, слів із символічним значенням, формульних текстів; множинний етимологічний аналіз; концептуальне дослідження лексем у межах культурних парадигм [3, с. 16].

Разом із пошуком універсального в концептосферах здійснено узагальнення національно-специфічного в категоризації дійсності. В останньому зусилля зосереджено на вивченні ключових слів у мовних картинах світу.

Вивчення мови в межах лінгвокультурних парадигм, зосередження уваги на культурному компоненті мовного знака дають підстави зробити висновки, що навіть у період інтенсивних лінгвістичних досліджень людство втрачає компоненти концептів, відображених у мові. Разом з компонентами концептів втрачено і наші уявлення про світосприймання в минулому. Усвідомлення цієї тенденції зумовлює сучасний інтерес до слова, ідіоми як згорнутих текстів, а також до ритуальних, сакральних, формульних текстів, які зберегли уявлення про світ, редуковані чи втрачені іншими жанрами.

Картина світу, репрезентована як концептуальна модель світу, охоплює суму знань індивіда, етносу про предмети об'єктивної дійсності. Концептуальна модель світу складається із груп і понять. Формою її вираження є мовна модель світу у вигляді семантичних полів, класів і відносин між ними. Як наслідок – концептуальна модель світу представляє той чи той рівень народного знання про зовнішній світ.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Язык – сознание – культура: проблемы взаимодействия / Н. Ф. Алефиренко // Язык и культура : докл. 3-й Междунар. науч. конф. (Киев, 3–5 мая 1994 г.). — К., 1994. — С. 3–10.
2. Бехта І. А. Концептосфера у динаміці (текст і дискурс у світлі когнітивно-дискурсивної парадигми) / І. А. Бехта // Мова і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. — К., 2001. — № 5. — С. 15–22.
3. Белова А. Д. Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми / А. Д. Белова // Мова і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. — К., 2001. — № 5. — С. 23–28.
4. Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // Известия РАН. — 2001. — Т. 60. — № 6. — С. 47–58. — (Серия “Литература и язык”).

5. Вороновська Л. Вербалізація етнічних архетипів у релігійному житті українців / Л. Вороновська // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф. (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). — Львів : Вид-во Львів. богосл. акад., 2000. — С. 165–171.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. — Москва : Прогресс, 1985. — 456 с.
7. Данилюк Н. Культурологічна лексика сучасної української народної мови / Н. Данилюк // Дивослово. — 1999. — № 8. — С. 12–13.
8. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика. Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с. — Бібліогр. : С. 249–261.
9. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Л. Іващенко. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. — 328 с.
10. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р. Кісь. — Львів : Літопис, 2002. — 304 с.
11. Масенко Л. Т. Лінгвокультурологія і стратегія мовної політики в дослідженні Р. Кіся / Л. Т. Масенко // Дивослово. — 2003. — № 12. — С. 12–15.
12. Панфілов М. П. Національна мова у структурі моноконцепту національної культури // Мова і культура : наук. вид. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2001. — Т. 2 : Культурологический компонент языка. — С. 158–164. — (Сер. "Філологія" ; вип. 3).
13. Пінчук О. Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Ф. Пінчук, П. І. Червяк. — К. : Вид. центр "Просвіта", 2005. — 152 с.
14. Цицалюк Н. М. Українська ономастика як свідчення етнічної історії українців (До постановки питання) / Н. М. Цицалюк // Мова і культура. — 2001. — Вип. 3. — Т. 2. — С. 187–197.

The article deals with peculiarities of the verbalization of the cultural concepts as the exponents of the mental information in the language picture of the world.

Key words: cultural concept, language picture of the world, mental unit.